

XORIJDAGI O‘ZBEKLAR BILAN VATANDOSHLIK VA QAYM-QARINDOSHLIK ALOQALARI TARIXIDAN

¹Hayitov Shodmon Axmadovich, Buxoro davlat universiteti
tarix fanlari doktori, professor

²Fayziyeva Feruza Ismatillayevna, Navoiy viloyat PYMO‘MM,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

FROM THE HISTORY OF PATRIOTISM AND PEOPLE-RELATIVE RELATIONS WITH UZBEKS ABROAD

Hayitov Shodmon Akhmadovich, Bukhara State University,
Doctor of History, Professor

Fayziyeva Feruza Ismatillayevna, PYMO‘MM of Navoi region,
doctor of philosophy in history (PhD)

ИЗ ИСТОРИИ ПАТРИОТИЗМА И РОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ С УЗБЕКАМИ ЗА РУБЕЖОМ

Хайитов Шодмон Ахмадович, Бухарский государственный
университет, доктор исторических наук, профессор

Файзиева Феруза Исмаиллаевна, доктор философии по
историческим наукам (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘z asl Vatani – O‘zbekistondan boshqa mamlakatlarda muhojir sifatida istiqomat qilgan va XX asrda umrguzaronlikda bo‘lgan millatdoshlar taqdiri haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, chet el o‘zbeklari bilan O‘zbekiston o‘zbeklari o‘rtasidagi vatandoshlik aloqalarining shakllanishi, bu yo‘nalishda tashkil etilgan uyushmalar, matbuot organlari faoliyati, bu borada to‘siq va muammolar, imkon qadar xronologik izchillik asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: muhojir, vatandosh, xorij o‘zbeklari, vatan xoini, “sotqin”, maktub, sog‘inch, O‘zODKS, vatanparvar.

Abstract: This article discusses the fate of compatriots who lived as emigrants in countries other than their original homeland - Uzbekistan, and spent their whole lives in the 20th century. Also, the formation of patriotic ties between foreign Uzbeks and the Uzbeks of Uzbekistan, the activities of press bodies of associations organized in this direction, obstacles and problems in this regard are revealed on the basis of chronological consistency as much as possible.

Key words: emigrant, compatriot, foreign Uzbeks, “traitor”, letter, longing, UzODKS, patriotism.

Аннотация: В данной статье рассматриваются судьбы соотечественников, проживавших в эмиграции в странах, отлучных от своей первоначальной родины – Узбекистана, и всю свою жизнь проводивших за рубежом. Также на основе хронологической последовательности раскрываются вопросы формирования патриотических связей между зарубежными узбеками и узбеками Узбекистана, деятельность органов печати объединений, организованных в этом направлении, препятствия и проблемы в этом направлении.

Ключевые слова: эмигрант, соотечественник, зарубежные узбеки, изменник родины, «предатель», письмо, тоска, УзОДКС, патриотизм.

1

E-mail:

hayitovshodmon@mail.ru[https://orcid.org/0026-](https://orcid.org/0026-0822-0099-0284)[0822-0099-0284](https://orcid.org/0026-0822-0099-0284)

2

[https://orcid.org/0024-](https://orcid.org/0024-0022-8048-028x)[0022-8048-028x](https://orcid.org/0024-0022-8048-028x)

e-mail:

KIRISH. Tabiatning oliy ne'mati bo'lgan inson o'zining umri davomida juda ko'p hodisotlar va jarayonlar guvohi bo'ladi. Har bir shaxsning taqdiri o'ziga xos kechib, hayotda to'siq va muammolarga, yutuq va muvaffaqiyatsizliklarga, omad va omadsizliklarga duch keladi. Kishi Vatanni tanlamaydi, balki Vatan uning taqdiriga bitiladi. Vatan bu inson kindik qoni to'kilgan zamin, ona kabi muqaddasdir. Vatan ajdodlar ruhi kezib yurgan hokipoylari yotgan, hech kimga berilmas, hech kimga sotilmasdir.

Ajdodlardan meros qolgan Vatanni otabobolaridan tarbiya olgan har bir kishi o'z ixtiyori bilan tashlab ketmaydi, ona yurti va qavmqarindoshlaridan voz kechib, o'zgalar yerida sarson-sargardonlikda yashash qismatini tanlamaydi.

Biroq tarixga nazar solsak, bugungi kunda yer yuzida biror-bir yagona millat va etnik guruh istiqomat qiladigan davlatni topa olmaymiz. Muhojirlik va diaspora omillari tufayli Vatanga mustahkam bog'langan, har qanday noqulaylik, qiyinchiliklarga qaramay yurtida yashab qolishga harakat qilgan o'zbeklar ham dunyoning o'nlab davlatlari bo'ylab tarqalib ketishgan.

Tarixiy tadqiqotlar asosida amin bo'ladiki, o'zbek muhojirligining tarixi uzoq asrlarga borib taqalsa-da, hech qachon XIX asr ikkinchi yarmi – XX asrda yuz berganidek ommaviy tus olmagan. Muhojirlik to'liqlari Rossiya imperiyasining Turkiston mintaqasini bo'ysundirishi bilan bog'liq harbiy to'qnashuvlarda, undan so'ng mustamlaka yillarida (1867-1917yy) yuz bergan xalq qo'zg'olonlari paytida sodir bo'ldi. O'zbek xalqi vakillari ta'qib-tazyiq, soliq zulmi, shaxsiy va oilasi hayotiga o'lim xavfi vujudga kelish oqibatida otabobolari yurtini tark etishdi.

Sovet hokimiyati yillarida muhojirlikning bir necha bosqichdagi ommaviy to'liqlari yuz berganiga tarixning o'zi guvohdir. Bolsheviklarning buyuk davlatchilik va milliy kamsitishga qaratilgan siyosatiga qarshi kurash maydoniga kirgan mingminglab vatanparvarlar (sovet manbalarida bular "bosqichlar" deb atalgan) noteng harbiy to'qnashuvlarda halok bo'ldilar. 1918-1924-yillardagi Turkiston ozodligi uchun kurashlarda 1,5 mln kishi xorijdan panoh topishga majbur bo'ldi. Sovet hokimiyati o'zining diskriminatsiya siyosatini izchillik bilan yuritar ekan, oddiy xalq va millat yo'l boshchilari boshiga mislsiz kulfatlar yog'dirdi.

1920-1930-yillarda o'tkazilgan bir qator iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi kompaniyalar, ya'ni "Hujum", "Xudosizlik uchun kurash", "Yer-suv islohoti", "Jamoalashtirish", "Qatag'onga tortish" kabilar tufayli muhojirlikning to'liqlari avj oldi. Ayniqsa, 1929-1933-yillardagi qishloq xo'jaligini jamoalashtirish siyosati oqibatida eng yirik muhojirlik to'liqlari kelib chiqdi. O'zbek millatining muhojirlik harakati bilan bog'liq jarayonlar tahlil qilinar ekan, bir butun millat parchalab yuborilganligi ayon bo'ladi. Birinchi guruhga aholining sovet tuzumiga qarshi chiqib, bu tuzum tomonidan butunlay mahv etilganlar kiradi. Bu guruh a'zolari sobiq "bosmachilar", ularning ma'naviy rahnamolari, jadid va taraqqiyparvarlar, milliy uyushmalar rahbarlari hamda yuzlab a'zolari edilar. Ikkinchi guruhni esa, sovet hokimiyatining har qanday adolatsizlik, milliy kamsitish va zo'rvonlik siyosatiga ko'nib, bir umr siquv ostida yo'lini qilib bo'lsa-da o'z vatanida yashab qolganlar tashkil etardi. Uchinchi guruhga hayoti va oilasini saqlab qolish uchun vatanjudolik jandasini yelkasiga tashlab Vatanni tark etib, muhojirlikka ketishga majbur bo'lganlar kirgan.

Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, parchalangan millatdoshlarimizning uchta guruhiga oson bo'lmagan. Muhojir o'zbeklar O'zbekistonni tark etib, o'zga mamlakatlarning aholisi orasida yashashga majbur bo'lganlar. Yashab qolish va tirikchilik ilinjida ular har qanday sharoitga ko'ndilar, yangi kasblarni o'rgandilar, dehqonchilik, tijorat bilan shug'ullandilar. O'zbek xalqining mehnatsevarligi, chidam va irodasi, sabr-qanoati hamda kamtarligi bilan bog'liq mentaliteti ularni asrab qoldi. O'zbekiston milliy mustaqilligi yillarida o'zbeklarning xorijga ko'chish jarayoni to'xtamadi. Bu esa, muhojirlik obyektiv tarixiy jarayon ekanligi bilan bog'liqligi fikrini tasdiqlaydi. O'zbek millati vakillari iqtisodiy omil, farzandlar kelajagini o'ylash, ta'lim olish, grant yutish kabi turli-tuman omillar orqali chet ellarga vaqtinchalik, ba'zi hollarda doimiy muhojirlikka ketdilar. Ta'kidlash joizki, mustaqillikning ortda qolgan yillarida xorijning o'nlab mamlakatlari bo'ylab tarqalgan millatdoshlar soni ham oz sonli emas.

ASOSIY QISM. O'zbek muhojirligining tarixiy ildizlari uzoq asrlarga borib taqalsa-da, ular bilan qavmqarindoshlik va vatandoshlik aloqalarini ayrim tashkilot hamda uyushmalar orqali o'rnatish

tarixi o'tgan asrning 50-yillari oxiriga to'g'ri keladi. Bu jihat esa sovet hokimiyatining o'zbek muhojirlariga nisbatan uzoq vaqt bir xil andozada qarashi bilan bog'liqdir. Umuman, XX asr va XXI asr dastlabki o'n yilliklari davrida O'zbekistonda chet el o'zbeklariga munosabatni shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich. O'zbek muhojirligi to'liqlari yuz bergan XX asr 20-yillaridan 50-yillari ikkinchi yarmiga qadar davom etgan davr. Ushbu bosqichning o'ziga xos jihati shundaki, sovet hokimiyati barcha muhojirlarga bir xil salbiy munosabatda bo'lib, ularga nisbatan "Vatan xoini", "sotqin" sifatidagi qarash tendensiyasi yetakchilik qildi. "Kim biz bilan emas – bizning dushmanimiz" degan asossiz shior ilgari surildi. Oxir-oqibatda barcha o'zbeklar uchun O'zbekiston yopiq, "Temir qafas"ga aylandi[1]. O'zbeklar orasida "hadixsirab", "qo'rqib" yashash psixologiyasi vujudga kelib, xorijlik o'zbeklar o'zlari haqidagi ma'lumotni O'zbekistondagi qarindoshlariga oshkor qilmay, sir tutdilar. Ular ona yurtdagi qarindoshlari ta'qib va tazyiq ostiga olinishidan xavfsirardilar. Ayni o'sha paytda xorijda o'z qarindoshi bor o'zbeklar deyarli ular haqida ma'lumotga ega emasdilar, ma'lumotga ega bo'lganlar tor oila doirasida, past tovushda pichirlab qarindoshlari orqali, yoshi kattalar suhbatlari orqali voqif bo'lardilar. Biroq sovet maxsus xizmati idoralari xorijdagi o'zbeklar haqida ma'lumotlar to'plar, ular to'g'risida tuhmatdan iborat xabarlar tarqatuvchi turli tillardagi risola, kitoblarni tarqatganlar[2].

Ikkinchi bosqich. Ushbu bosqich "xalqlar otasi" I.V.Stalin (1878-1953) vafotidan keyin sovet jamiyatida boshlangan "Iliqlik" davrida shaxsga sig'inish oqibatlarini tugatishga qaratilgan maxsus qaror qabul qilinishi (1956) ortidan boshlandi. Bu davrda "Sovuq urushlar siyosati" (1945-1991), "kapitalizm" va "sotsializm" lagerlari o'rtasida kurash avj olgandi. Sovet davlati o'z qutbidagi tarafdorlarni ko'paytirish maqsadida muhojir o'zbeklarga "do'st", "betaraf", "dushman" kabi uch o'lchov mezonida yondashdi[3].

Bu o'rinda ta'kidlash joizki, muhojir o'zbeklardan ko'p sonli bo'lgan "betaraf"larni sovet davlati tomoniga ag'darish, ularga mafkuraviy ta'sir o'tkazish vazifasi ilgari surildi. Shu maqsadda ixtisoslashgan chet ellar bilan asosan madaniy aloqalar olib boruvchi "O'zbekiston chet ellar bilan do'stlik va madaniy aloqalar jamiyati" (UzODKS)

1958-yilda tashkil topdi. Ushbu jamiyat "Sovet Ittifoqi Do'stlik jamiyati" (SSOD – birinchi boshqaruv raisi, birinchi kosmonavt ayol Valentina Tereshkova bo'lgan) rahbarligi ostida ish olib borgan[4]. UzODKS tashkil etilganidan so'ng o'zbek muhojirlari bu tashkilotga yuzlab maktublar bilan murojaat qildilar. O'zbekiston Milliy arxivi fondlarida saqlangan ularning maktublari o'rganilar ekan, maktublarda vatandoshlar o'zlari haqida ma'lumot beradilar. O'zbekistondagi qavm-qarindoshlarini qidirayotganliklari, ota-bobolari va O'zbekistonda yashagan go'shalarini, Vatan sog'inchilarini xotirlaydilar. O'zbek tili va o'zbek adabiyotiga oid adabiyotlar bilan yordam ko'rsatish, o'zbek qo'shiq san'atiga oid gramplastinka, kassetalar yuborish, O'zbekistonga viza (chaqiruv) qog'ozi olishda yordamlashish haqida iltimoslar maktublarda o'zining ifodasini topgandi[5]. UzODKS muhojir o'zbeklar bilan aloqalar o'rnatishda bir qator muammolarga duch keldi, birinchidan, muhojir o'zbeklar asosan arab imlosida, qisman lotin imlosida yozib, eski o'zbek adabiy tilida o'z fikr-mulohazalarini bayon qilardilar. Vatandoshlar uchun yozuv va o'qish tili kirill imlosida bo'lib, keng aholi qatlamlari va jamoatchilik arab imlosidan batamom uzoqlashgandi. Ikkinchidan, UzODKS qat'iy nazorat ostida, kommunistik mafkura bosimi ostida o'ta ehtiyotkorlik bilan faoliyat yuritardi. Uchinchidan, bu uyushma ixtiyorida muhojir o'zbeklarni mustaqil O'zbekistonga tashrifini tashkil etish vakolati yo'q edi. Biroq muhojir o'zbeklar bilan vatandoshlik aloqalari o'rnatilganining o'ziyoq bu yo'nalishdagi dastlabki savobli qadam edi.

Vatandoshlik aloqalarini o'rnatishga ehtiyoj kuchayganligi tufayli 1961-yilda UzODKS huzurida "Vatandoshlar bilan aloqa bog'lash seksiya"si tashkil etildi. Agar ushbu seksiyaga ilk bor boshchilik etgan inson O'zbekiston Fanlar akademiyasiga prezidentlik qilgan Toshmuhammad Qori Niyoziy ekanligini eslasak, UzODKSning dastlabki boshqaruvchisi tarix fanlari doktori professor Hujuma Shukurova bo'lgandi[6].

1873-yilda "Vatandoshlar bilan aloqa bog'lash bo'limi" tashkil etilgani ham muhim tadbir bo'ldi [7]. Xorijdagi o'zbeklar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yishda Sharqshunoslik instituti, O'zFA Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimlari "eski yozuv" fors-tojik, arab tili

sohasidagi mutaxassislar kuchidan foydalanishga harakat qilindi.

1968-yilda xorijdagi o'zbeklar uchun maxsus davriy matbuot organi "Oydin" gazetasiga asos solindi. Gazeta 1992-yilga qadar "Ona yurtning omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas"[8] shiori ostida arab va lotin imlosida nashrdan chiqib turdi. Gazetaning xorijdagi muxlislari ko'p sonli bo'lmasada, uning har bir sonini o'qib, kuzatib borganlar bilan bog'liq ma'lumotlar arxiv manbalarida saqlangan.

Davr taqozosi bilan O'zbekiston teleradioko'rsatuv va eshittirishlar qo'mitasi huzurida 1961-yilda "Vatandosh" radiostansiyasi ish boshlaganligini ham qayd etish mumkin. "Vatandosh" muhojir o'zbeklar uchun dastlab yarim soat (30 minut), ko'p o'tmay ular talabi bilan 1 soat, keyinchalik 2 soat-u 10 minut eshittirishlar olib bordi. "Vatandosh" eshittirishlari o'nlab ruknlarda olib borilib, chet el o'zbeklarini O'zbekistonda yuz bergan o'zgarishlar, o'zbek milliy qo'shiqlari, qavm-qarindoshlari bilan bog'liq ma'lumotlar ko'p qiziqtirgan[9]. Ular radiostansiya manziliga yo'llangan maktublarida "partiya s'ezdlari", "kompartiya qarorlari", sovet hokimiyatining "xalqlar do'stligi" haqidagi siyosati bilan bog'liq mafkuraviy nutqlar, eshittirishlar o'rniga, o'zbek milliy qo'shiqlaridan eshittirish, o'zbek tilini o'rgatish saboqlarini bayon etish, O'zbekistonda chop etilgan yangi adabiyotlar haqida axborot berishni iltimos qilganlar.

Xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalar yo'nalishida maxsuslashtirilgan uyushma tashkil topishi 1976-yil bilan bog'liq. 1976-1992-yillarda Xorijdagi o'zbeklar bilan aloqa bog'lash maqsadida "Vatan" jamiyati tashkil topdi. "Vatan" jamiyati 16 yil davomida bir qator bo'limlar ostida faoliyat olib bordi. Ushbu jamiyat "sirli" jamiyat sifatida uzoq yillar "o'ta ehtiyotkorlik" bilan ish ko'rdi [10]. "Vatan jamiyati" sovet jamiyatida yuz bergan qayta qurish siyosati (1985-1991 yy) yillarida bir qadar huquqiy chegara va vakolatlarini kengaytirgandi. Biroq ushbu maqola mualliflaridan biri jamiyat raisasiga jamiyat fondlaridan foydalanish haqida maxsus xat bilan murojaat qilganida (1990-yil) sovet idoralari uzoq yil rahbarlik lavozimida ishlagan onaxon: "Vatan" jamiyatida hech qanday hujjat yo'q, siz UzODKSGa boring!" deb ruxsat bermagan edi. Biroq jamiyatdagi o'zgarishlarni teranlik bilan anglab turgan ilmparvar "Vatan" jamiyati mushovirlari Ahmadjon Luqmonov kabi shaxslar

yordami bilan "Vatan" jamiyati joriy arxivi ma'lumotlaridan voqif bo'lingandi.

XULOSA. Sovet hokimiyati yillarida muhojirlikka mahkum etilgan o'zbeklar bilan O'zbekiston o'rtasidagi vatandoshlik aloqalari tarixi 1950-yillarning o'rtalariga borib taqaladi. Ushbu hamkorlik va qavm-qarindoshlik munosabatlari UzODKS, ushbu jamiyat huzuridagi Vatandoshlar bilan aloqalar bo'limi (1961, 1973), "Vatan" jamiyati (1976-1992), "Vatandosh" radiostansiyasi (1961), "Oydin" ro'znomasi (1968-1992), keyinchalik "Sovet O'zbekistoni" ("O'zbekiston-kontakt") kabilar orqali yo'lga qo'yildi. Yuqorida qayd etilgan uyushmalar va matbuot organlari kommunistik mafkura doirasidan chiqqa olmay, cheklangan holatda, nazorat ostida faoliyat yuritdilar. Oxir-oqibatda o'zbek vatandoshlar uchun uyushma va matbuot organlari ommaviy, ishonchli obyektga aylana olmadilar. Biroq, Vatandoshlar bilan aloqalarni o'rnatishda ushbu jamiyatlar faoliyati izsiz ketmadi. Xorijdagi o'nlab o'zbeklarga ular qavm-qarindoshlarini izlab topishda amaliy yordam berildi, bir qator o'zbeklar uzoq vaqt ayriliqdan so'ng O'zbekistonda bo'ldilar. Hatto, muhojir o'zbeklardan Jo'ra Qori Bo'tako'z (laqabi Surgun) "Vatan" jamiyatida bir muddat mushovir bo'lib ishladi. O'zbek vatandoshlar manziliga gramplastinka, o'zbek tilidagi darslik va adabiyotlar, O'zbekistonda bosilgan yuzlab nusxadagi matbuot namunalari yuborildi, ular bilan ishlashning amaliy tajribasi to'plandi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston mustaqilligi tufayli muhojir o'zbeklar uchun ozod va mustaqil Vatanga erkin kelib-ketish darvozalari ochildi. Mazkur masala keyingi maqolalar uchun mavzu bo'larlidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хайитов Ш. Ўзбек муҳожирилиги тарихи. (1917-1991 йиллар) -Т.: ABV Matbuot-Konsalt; 2008. -Б 184-199. 208 б.
2. Ойқорали М. Туркистонни "Озод килувчилар"нинг ҳақиқий башараси. -Т.: 1963 (араб имлосида ўзбек тилида); Sport light on Doktor Kha it/ Toshkent – 1967 (ўзбек, немис, француз тилларида). Ойни этак билан ёпиб бўлмиш... -Т.: (араб имлоси); Фазилов И. Ғурбатда ғариб. Т.: 1981 (араб имлосида); Фармонов З. Бўхтоннинг умри қисқа // Гулистон; 1985. -№5. -Б. 18-19 ва х.к.

3. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи... Б.192-193.

4. Ўзбекистон Миллий Архиви, 2661-фонд, 1-рўйхат, 105-йиғма жилд, 75-76-варақлар.

5. ЎзМА, Р-2661-фонд 1-рўйхат, 84-йиғма жилд, 4, 5-варақлар, 105-йиғма жилд, 20, 22, 24, 54-варақлар, 166-йиғма жилд 42, 81-варақлар.

6. ЎзМА, Р-2661-фонд 1-рўйхат, 364-йиғма жилд, 63, 65-варақлар, 233-йиғма жилд, 20-варақ.

7. ЎзМА, Р-2661-фонд, 302-йиғма жилд, 2-варақ.

8. Ҳайитов Ш ва бошқ. Хориждаги ўзбеклар. Т.: Фан, 1992. -Б. 57-62; ЎзМА, Р-2661-фонд, 1-

рўйхат, 222-йиғма жилд, 47-48-варақлар, Ойдин газетаси, 1987-1988 май сонлари. “Мактублардан сатрлар”, 1988 йил декабр сони (араб имлосида).

9. Ҳайитов Ш ва бошқ. Хориждаги ўзбеклар... Т., 45-46; ЎзМА. Р-1618-фонд, 150-йиғма жилд, 25,30,32,35-варақлар.

10. ЎзМА. Р-2822-фонд, 1-рўйхат, 83-йиғма жилд, 2,57,9-варақлар, 88-йиғма жилд, 7,10,29,37-варақлар. Ҳайитов Ш, Бадриддинов С. Ўзбекистон – бизга ҳам Ватан... Бухоро – 2006. 158 бет.

